

ДІАХРОНІЧНІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ФІТОНІМІВ

ПАЩЕНКО О. М.

Київський національний лінгвістичний університет

Метою цієї статті є встановлення шляхів формування однієї з найбільш архаїчних груп лексики сучасних східнослов'янських мов – назв рослин.

Завдання статті полягає у виявленні основних лексико-семантичних груп праїндоевропейських основ (коренів), з якими через праслов'янську мову етимологічно зближуються східнослов'янські фітоніми, та у визначенні діахронічних моделей семантичних змін праїндоевропейських основ (коренів), до яких зводяться сучасні східнослов'янські назви рослин.

Серед основних напрямів вивчення розвитку східнослов'янського ботанічного лексикону можна виділити як найбільш сформовані семантичний, словотвірний та етимологічний. Більшість праць із східнослов'янської фітонімії присвячено словотвірним особливостям цієї групи, де вирізняються такі питання: способи словотвору, словотвірні моделі, мотиваційна база фітонімів. Дослідження вказаних питань формування східнослов'янських ботанізмів зосереджувалися здебільшого на окремих слов'янських мовах поза вивченням цих назв у їхній схожості та своєрідності.

Актуальним при вивченні східнослов'янської ботанічної лексики є питання детального розгляду семантичних процесів, що лягли в основу утворення цієї тематичної групи, виявлення параметрів, які відрізняють вихідні для фітонімів праїндоевропейські основи (корені), встановлення моделей семантичних процесів терміноутворення за участю конкретних елементів семантичної структури цих коренів.

Моделювання семних перетворень у праїндоевропейських та праслов'янських основах у напрямі фітонімізації здійснено за такими етапами: виявлення в їхній семантичній структурі інтегральних, диференційних та потенційних сем; сем зіставлення структур праїндоевропейських основ (коренів) з похідними праслов'янськими та східнослов'янськими основами; побудова ланцюжка успадкування та перетворення сем у діахронії.

До віддієслівних східнослов'янських назв рослин віднесено лексеми із домінуючим значенням дії, тобто ті, які в індоєвропейській мові були дієслівними основами (коренями). Оскільки в своїй семантичній структурі вони відрізнялися елементами значення динамізму, стану та ін., їхній семантичний розвиток відбувався відповідно до цих особливостей. Для аналізу семантики дієслівних основ (коренів) їх можна об'єднати у лексико-семантичні підгрупи, в яких реалізуються конкретні прояви або види дії, а саме: “присвоєння”, “почуття”, “збільшення”, “існування”, “сприйняття”.

Група праїндоевропейських основ (коренів) із значенням “присвоєння”. До цієї групи увійшли праїндоевропейські основи (корені) (далі –

праіндоєвроп.) *em- “брати” та *lĝ- “доїти”. Значення “присвоєння” мала праіндоєвроп. *em- “брати”. Пізніше, у праслов’янській період, у структурі цього значення актуалізувалася потенційна сема “суб’єкт присвоєння”, тобто “той, хто присвоює, бере”. Враховуючи, що *омела* є назвою рослини, з якої готують клей для ловіння птахів, можна з певною вірогідністю стверджувати, що ця назва є наслідком номінації за дією. Схема процесу має такі вузлові моменти: *присвоєння* → *суб’єкт присвоєння* → *назва за суб’єктом*. Трансформація розвитку значення цієї основи (кореня) має такий вигляд: праіндоєвроп. *em- “брати” через праслов. *(j)emela, яка пов’язана чергуванням голосних з omela (укр. *омела*), на сучасному етапі має вигляд: укр. [імела] “омела біла, *Viscum album* L.”, [імела, імена] “тс.” [5 VI, 26-27]. Аналіз семантичного розвитку фітонімів укр. *лихоманник* “генціана хрещата, тирлич хрестовидний, *Gentiana cruciata* L.”; рос. [лиходеї] “тирлич” переконує, що походження сягає праслов’янської доби: *lĝxъ (<*lĝkso-) “зайвий, непарний”, пов’язане з *lišiti “лишити”, що походить від праіндоєвропейської основи (кореня) *leikъ- “залишати” [3 III, 250; 6 II, 505]. Другою складовою частиною слова *лихоманка* є корінь та- “швидко рухати, махати”. Особливості обох дій (“лишити” та “махати” – пізніше “манити”) лягли в основу назви хвороби *лихоманка*, тобто “та, що приманює лихо”, а назва рослини зумовлена, можливо, тим, що рослини застосовують у народній медицині. Тобто, завдяки цій рослині лихо (хвороба) залишає людину. Фітоніми сформувалися на основі характерної дії на хворобу “об’єкт дії”. Відповідно схема цього процесу відображається таким чином: *присвоєння* → *суб’єкт дії* → *об’єкт дії* → *назва за об’єктом дії*.

Східнослов’янські назви укр. [берека] “різновид горобини, *Sorbus torminalis*; горобина; клен татарський”, [берек] “глід”; рос. *берёка* [берек] “тс.” [3 I, 173] утворилися від праслов. *berkъ, *berka, що пов’язуються з праслов. *berQ “беру”, *bъrati, які похідні від *bher- “носити, приносити”. Тобто назви рослин виникли завдяки їхній особливій властивості (як рослина, що “бере” птахів, тобто приваблює їх своїми ягодами): *дія* → *назва за дією*.

У випадку з фітонімом *незамайник* можна констатувати антитезу: оскільки кущі цієї рослини є колючими, чіпкими, у назві відбито пораду не займати цю рослину (*дія* → *назва за заборонаю дії*): укр. [незамайник] “повій звичайний, *Lucium barbarum* L.”, [незайманик] “тс.”; рос. [незамайник] “трава, якою харчуються шамани, йдучи в лісі; повій звичайний” [3 IV, 65].

Праіндоєвроп. *melk- як звуковий варіант *mēlĝ- “доїти” у праслов. *melzivo, *melzt “доїти”, а згодом *melko “молоко”, тобто вона піддалася семантичним змінам у напрямку: *присвоєння* → *об’єкт присвоєння* → *назва за об’єктом*. Ця модель свідчить про те, що первинне значення дії (“доїти”) в ієрархії семантичних компонентів відступило на користь свого компонента “об’єкт дії” (“молоко”), тобто, “те що видоїли”, а в основу назв рослин укр. *молокан* “*Agathysus D. Dop, (Mulgedium Cass)*”; “латук дикий”, *молочай* “тс.”, [молочай жовтий] “чистотіл”, [молокаш] “латук дикий”, [молоч] “молочай”, [молоч городовий, дикий] “кульбаба”, [молочайник] “молочай”, [молочак] “молочай; жовтий осот”, [молочій] “тс.”; кульбаба; льонок звичайний, [молочіні] “молочай”, [молочка] “латук дикий”, [молочко] “тс.”, кульбаба, [молочник]

“чистотіл; кульбаба”, [молошничок] “льонок звичайний”; рос. *молокан* “молокан”, “латук дикий”, *молочай* “молочай”; білор. *молочай* “молочай”, [малакан] “молочай”, [малочніца, малошнік] “тс.”, [малочнік] “жовтий осот”; укр. [молостень] “молокан”, [молостуха] “празелень звичайна” покладено ознаку за вмістом молокоподібної речовини в рослинах [2, 571; 3 III, 503-504].

Таким чином, група праіндоєвропейських основ (коренів) із значенням “присвоєння” налічує 37 назв рослин, які у праслов’янський період субстантивувалися та розвивалися за трьома моделями: *присвоєння* → *об’єкт* → *назва за об’єктом*; *присвоєння* → *суб’єкт присвоєння* → *назва за суб’єктом*; *присвоєння* → *суб’єкт присвоєння* → *об’єкт присвоєння* → *назва за об’єктом*. Такі семантичні трансформації можуть також вкладатися у загальну семантичну модель: *дія* → *суб’єкт дії* → (*об’єкт дії*) → *назва за суб’єктом дії (об’єктом дії)*.

Група праіндоєвропейських основ (коренів) із значенням “почуття”. До цієї групи увійшли праіндоєвроп. *leubh- “любити, кохати, бажати” та *las-//*ls- “бажати”, які утворили рослинні назви. Первинно праіндоєвроп. *leubh- “любити, кохати, бажати” містила інтегральну сему “почуття”, ряд диференційних “прив’язаність”, “бажання”, але потенційно також зберігалось, окрім сем суб’єкта і об’єкта дії, також значення “збуджувати бажання”. Про цю ознаку свідчить наявність давньоіндійської назви lobhayati – “збуджувати бажання”. У процесі переосмислення даної основи (кореня) відбулося відмінне від інших явище перебудови її семного складу. На їх основі через праслов. *ljubiti “любити” утворилися сучасні назви квітів: укр. *любка* “*Platanthera Rich*; зозулинець, орхідея”, [люби-мене] “зозулинець салеповий, миколайчики, незабудка”, [любвиця] “мандрагора”, любочки “зозулинець”, [нелюбка] “нетреба колюча”; рос. *любка* “зозулинець шоломоносий”, [любка] “любка дволиста”, [любим] “зозулинець плямистий”, [любина] “забудка”; білор. [любка] “любка дволиста”: укр. *любисток* “*Levisticum officinale L.*”, [любесток, любець, любиста, любист, любисник, любисть, любка, любця, любчик] “тс.”, [любистина] “один екземпляр любистку”; рос. *любисток*; білор. *любиста*; [люб] “гравілат міський”, [любильник, любім-трава] “тс.”; [любижник] “перестріг лучний”; білор. [любезвік] “лікарська рослина”; [любжа] “орхідея”; [любашка] “тернослив”, [любашки] “слива, тернослив, слива садова”, [любаски], [любаха] “тс.” [3 III, 318-320]. Всі ці фітоніми позначають чарівне, приворотне зілля, що має магічну дію в коханні, внаслідок чого можна припустити виникнення фітонімів на основі актуалізації елемента “збуджувати бажання”. Отже, основний принцип формування фітонімів від праіндоєвроп. *leubh-: домінуючі позиції семи “суб’єкт дії”, на базі якої утворюються назви рослин, тобто “ті, що збуджують почуття”.

Таким же чином, вірогідно, здійснювалися трансформації у структурі праіндоєвроп. *las-//*ls- “бажати”, яка через праслов. *lasъ “ласий” утворила такі деривати: укр. *ласкавець* “рослина родини зонтичних, *Vupleur L.*”, [лас] “ласкавець”, [ласик, ласоч трава] “тс.”; рос. [ласкавец] “тс.” [1 III, 316–317; 6 II, 461]. Ці назви, очевидно, стали позначати рослини, що, за народним повір’ям, збуджують прагнення до чогось. На базі викладеного вище можна вказати таку модель розвитку найменувань: *почуття* → *суб’єкт* → *назва за суб’єктом*.

Особливістю даної групи фітонімів (37 лексем) є те, що у праслов'янську добу збереглося віддієслівне значення праїндоевропейської основи (кореня) “любити”, результатом узагальнення трансформаційних рис якого є можливість звести їх до більш абстрактної моделі: *дія* → *суб'єкт дії* → *назва за суб'єктом*.

Група праїндоевропейських основ (коренів) із значенням “збільшення”. Ця група складається з праїндоевроп. *bheu-, *bhū- “рости, збільшуватися, робитися, вирощуватися”; *ghrō-, *ghrθ- “рости, вистромлятися”; *p(h)omr > *remr- “набухати”. Семантичний розвиток їх структури відбувся за моделлю: *збільшення* → *суб'єкт збільшення* → *назва за суб'єктом*.

Сутність даної моделі полягає у збереженні в структурі основ (коренів), що розвиваються, значення зміни форми (зростання, збільшення) та актуалізації цієї ознаки у назві за вказаною дією. На підтвердження цієї думки розглянемо еволюцію праїндоевроп. *bheu- // *bhū- “рости”, яка через праслов. *bъty (род. в. *bъtъve) пов'язана з *botēti та укр. *ботити* “жиріти, товстіти”, що дають фітоніми: укр. [*ботва*] “мангольд, цукровий буряк, буряк червоний, *Beta vulgaris* L.”, [*ботвина*] “тс.”; рос. *ботва* “листя і стебла корнеплодів”; білор. [*ботва*] “буряк” [3 I, 238] на підставі дії, яка властива названим рослинам.

Сучасні назви рослин укр. [*бабинщина*] “бирючина, вовчі ягоди, *Ligustrum vulgare* L.”; рос. [*бабинщина*] “тс.”, пов'язані з основою баб- “кулястий” та праслов. *baba “кругле печиво”, оскільки назва рослини зумовлена круглою формою плодів бірючини, які залишаються на кущі [7 I, 244]. Ці лексеми утворилися внаслідок семантичних перетворень праїндоевропейської основи (кореня) *bab-, що означала “набрякати, збільшуватися”. За дією утворилося *баб* – “те, що набрякає” (*суб'єкт дії*), яке має розбухлу, набряклу форму. Таким чином, фітоніми сформувалися за схемою: *збільшення* → *суб'єкт* → *назва за суб'єктом*. За цією ж моделлю розвивалися такі українські назви: укр. “бабка”, “кульбаба, *Taraxacum officinale* Wigg.”, [*бабки*] “кульбаба; жовтило”. На думку етимологів, авторів ЕСУМ [3 I, 106], назви могли стосуватися зовнішнього вигляду квіткових пуп'янків рослин або кулястої форми відцвілого суцвіття кульбаби.

Аналогічно розвинувся праїндоевроп. *ghrō-, *ghrθ-, *gher- “рости, зеленіти, виступати, вистромлятися” через праслов. *grozdъ(n-) “гроздь” у назви: укр. [*грозно*] “виноград; гроно (винограду та ін.)”, [*грознянка*] “троянка місячна, ключ-трава, *Botrychium lunaria* (L.) Sw.”, [*грознаток*] “тс.”; рос. *гроздь, грозд* (заст.) [5 VII, 142].

За тією ж семантичною моделлю з певним ускладненням сформовано назви: укр. [*пуавка*] “ромен, *Anthemis* L.; роман, *Anthemis ruthenica* MB.; жовтило”, [*пуавник*], [*пуповник (жовтий)*] “жовтило”; рос. *пуавка* “ромен, жовтило”, *пуавник*; білор. *пупок*, [*пуаўка, папаўка*] “тс.” [3 IV, 635]; вірогідно, що праїндоевроп. *p(h)omr-//*remr- “набухати” дала девербатив у праслов'янський період *pQrъ “пуп” (первісно “той, що набухає” – ознака за дією). Після цього ряд фітонімів набув свого сучасного складу внаслідок подібності названих рослин за формою до пупа – “схоже на пуп”. Фітоніми укр. *пухівка* “котики, *Eriophorum* L.”, *пуховик, пуховиця* “пуховик”, [*пуховки*] “тс.”, [*пуховник*] “вид кендіря; жовтозілля”, [*пушан*] “шавлія офіопська”, *пушинка, пушіння, пушиниця*] “тс.” [3 IV, 643] мотивовані словом *пух*, що походить від

праслов. *rixnoti “пухнути”, яке, очевидно, пов’язане з рихъ “пух”. У свою чергу *пух* є девербативом від праїндоевроп. *reus-//*rus-//*p(h)ū- “надувати губи, дути”. Отже, вказані фітоніми здобули свої назви завдяки особливостям форми квіток, плодів та ін. В узагальненому вигляді хід їхнього розвитку передаємо моделлю: **збільшення** → **суб’єкт** → **назва за суб’єктом**.

Таким чином, кількість фітонімічних назв, утворених від праїндоевропейських дієслівних основ (коренів) даної групи, налічує 31 лексему. Вони розвивалися за основним напрямком розвитку праїндоевропейських основ (коренів) із значенням “збільшення” – від назви дії до суб’єкта цієї дії та до назви за цією дією. У праслов’янську добу в більшості випадків, дієслівні праформи субстантивувалися, що зумовлено актуалізацією в їхній семантичній структурі компонента “суб’єкт дії”. Досліджений матеріал показав, що семантичні трансформації у структурі лексем виявляють спільні тенденції до інших дієслів, що започаткували у подальшому східнослов’янські фітоніми, тенденції, які можуть бути відображеними у тій самій моделі: **дія** → **суб’єкт дії** → **назва за суб’єктом**, причому актуалізація суб’єктності виявляється на праслов’янському етапі їхнього розвитку.

Група праїндоевропейських основ (коренів) із значенням “існування”. До даної групи увійшла праїндоевроп. *g^uei- “жити”. При дослідженні розвитку назв рослин, утворених від неї, спостерігається семантичний “стрибок” у її складі. Маючи за ядерне значення “існувати”, вона, вірогідно, могла також містити в потенціалі елемент “спонукати життя”, “давати життя”. Слід зазначити, що подібний рух у значеннєвому складі не є винятковим для праїндоевропейських основ (коренів). Від праїндоевроп. *g^uei- “жити” у праслов’янську добу утворилася назва рослини *žito “жито”, яка пов’язана з *žiti “жити”, що на сучасному етапі семантичного розвитку має вигляд: укр. *жито* “Secale L.”, *житина* “стеблина, зернина жита”, [*житище*] “житнище”, [*житники*] “волошки” [*житовник*] “трава, що росте на мокрих луках”; рос. [*жито*] “збіжжя”; білор. *жыта*. Таким чином, назва *жито* є утворенням на основі ознаки за дією. На підставі сказаного виводимо модель: **існування** → **суб’єкт існування** → **назва за суб’єктом**. Усі похідні назви від *жито* (укр. *житняк* “кормова трава з роду пирій, Eragrostis”; рос. *житняк* “тс.”; укр. *пажитниця* “Lolium L.”, [*пажить*] “тс.”; білор. *жыцік* “тс.”, [*жытвіца*] “пажитниця розсунута”) зумовлені зовнішньою подібністю вказаних рослин до жита [1 I, 539-540; 3 II, 200, IV, 253].

Антонімічним утворенням до попередньої групи назв рослин є розвиток українського фітоніма [*мороз*] “пізньоцвіт осінній, Colchicum autumnale L.” [3 III, 515]. Праїндоевроп. *merg’h- “гнити, намокати”, яка дала *mer(θ)- “пропадати, помирати” або *mer-g’- “мокрий, гнилий” [4, 28], актуалізувала елемент значення “вмирати”, який у праслов’янській мові поступився місцем елементу “суб’єкт дії”, праслов. *morzъ “мороз” (тобто “той, хто вбиває”). Назву *мороз* перенесено на рослину, і це зумовлено тим, що пізньоцвіт цвіте восени, на початку морозів, тобто часом цвітіння.

Модель цих трансформацій виглядає так: **існування** → **суб’єкт існування** → **час існування** → **назва за часом**.

Отже, можемо зазначити, що ця невелика за обсягом група (13 фітонімів), яка

у праслов'янську добу утворила субстантиви, розвивалася за такими моделями: *існування* → *суб'єкт існування* → *назва за суб'єктом, існування* → *суб'єкт існування* → *час існування* → *назва за часом*. Назви рослин одержали своє сучасне значення в результаті дії тих самих тенденцій семантичного розвитку, що й інші віддієслівні ботанічні назви, а саме: *дія* → *суб'єкт дії* → *назва за суб'єктом*.

Досліджений матеріал показав, що семантичні зміни праїндоевропейських основ (коренів) характеризуються актуалізацією потенційних сем “суб'єкт”, “об'єкт”, “дія” та ін. Структура моделей розвитку праїндоевропейських дієслівних основ (коренів) залежить від того, до якої лексико-семантичні групи вони належать. Наприклад, особливістю семантичних моделей підгрупи праїндоевропейських основ (коренів) із спільним значенням “збільшення” була така модель *збільшення* → *суб'єкт* → *назва за суб'єктом*, що вкладається у загальну семантичну модель: *дія* → *суб'єкт дії* → (*об'єкт дії*) → *назва за суб'єктом дії (об'єктом дії)*. Якщо в праїндоевропейській період у структурі дієслів певної групи поширеними були семи фізичної дії, впливу, динаміки і подібних, то на етапі праслов'янської мовної єдності більшість розглянутих дієслівних словоформ субстантивувалися: власне тут доміантними стали такі семи, як “суб'єкт дії”, “об'єкт дії”, “зряддя дії” тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Български етимологичен речник / Съст. В. И. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев. – София : БАН, 1971-2002. – Т. 1–6.
2. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : ТбГУ, 1984. – Т. I–II. – 1328 с.
3. Етимологічний словник української мови : в 7-ми т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982–2004. – Т. 1–4.
4. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen / F. Miklosich. – Wien, 1886. – 547 s.
5. Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1–29. – М. : Наука, 1974–2002.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
7. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінськ : Навука і тэхніка, 1978-1993. – Т. 1–8.

МЕТАФОРИЧНІ ПЕРЕНОСИ З НАЗВ АРТЕФАКТІВ НА НАЗВИ ЛЮДИНИ ЗА ФІЗИЧНОЮ ОЗНАКОЮ

(на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов)

ПОДЕНЄЖНА Т. О.

Донецькій національний університет

Пропонована стаття містить результати зіставного дослідження семантики найменувань людини за фізичною ознакою (далі – НЛФО) в англійській,